

AZ AGY METAFORIKUS JELENTÉSEINEK VIZSGÁLATA 1772 ÉS 2000 KÖZÖTTI SZÖVEGEKBEN

SZIRMAI DIÁNA

Előadásomban a készülő Akadémiai nagyszótár (a továbbiakban: Nsz.) korpusza alapján megkísérlem az *agy* szó családjába tartozó származékoknak, összetételeknek, valamint alkalmi és állandósult szókapcsolatoknak a szótári jelentés és bizonyos lehetőséges kognitív sémák szerinti jelentéstani kategorizálását.

A reprezentatív, több mint 200 évet felölelő nyelvi korpuszon (<http://www.nytud.hu/hhc/>) végzett vizsgálat során párhuzamba állíthatók az alapszónak a szócsalád egyes tagjaiban is megjelenő szótári jelentései; bizonyos (lehetséges) kognitív sémák: Lakoff–Johnson (1980) nyomán pl. tartály séma, rész–egész, centrum–periféria séma stb.; valamint a (mindennapi, tehát nem csak az irodalmi) nyelvhasználatban megfigyelhető metaforizációtípusok.

A nagyszótári jelentésstruktúra éppúgy, mint a következőkben felvázolt metaforikus modell elsődlegesen szinkrón állapotot tükröz, mégis a történeti korpusz, a 230 évnyi nyelvi anyag révén mind a Nagyszótár, mind a metaforikus modell alkalmas arra, hogy a jelentések kialakulásának, a jelentésváltozásoknak bizonyos értelemben történeti képét is illusztrálja.

A korpuszból gyűjtött, majd a fenti elvek szerint rendezett példaanyag a következő típusú nyelvi egységeket tartalmazza: 1. az **alapszó** (szótári jelentésekben, melyek közül az első jelentés a konkrét, a további jelentések valamilyen szempontból átvittek, metaforikusak; a szótárban is kidolgozott állandósult szókapcsolatokban; a szövegkörnyezetből adódó metaforikus használatú, többnyire alkalmi szókapcsolatokban); 2. **származékok, összetételek** (legnagyobb részük anatómiai vagy orvostudományi (szak)kifejezés, melyek az *agy* első jelentéséhez kapcsolódnak; kisebb részük az alapszónak valamelyik további, az elsőhöz képest átvitt jelentéséből, ill. újabb, általában a szövegkörnyezetből adódó metaforizációval keletkezett).

Lássuk először az alapszó nagyszótári jelentésstruktúráját a korpuszbeli első előfordulások dátumával és a szótárban kidolgozott értelmezett szókapcsolatokkal! (Ittész Nóra nagyszótári szócikke alapján – Ittész 2001.)

1. 'a központi idegrendszernek a koponyában elhelyezkedő része, kül. az embernél mint a gondolkodás szerve; agyvelő' – 1782; *meglágyul az agya, agyára megy vmi*

2. 'az agy munkája, agyműködés, pl. tudat, ész, gondolkodás, emlékezet' – 1795; *vhogyan forog az agya, jár az agya, vhol jár az agya, töri az agyát, agyába fészkelődik, agyába ötlík, agyába vés(ődik), agyába villan, feldereng az agyában, vmit forgat/vmi forog az agyában, jár az agyában, megfordul az agyában, megragad az agyában, kiesik az agyából*

2a. 'észjárás, gondolkodásmód, ill. meghatározott módon működő ész' – 1906–1907

3. 'vmilyen szellemi, elméleti képesség, ill. ilyen képességű ember' – 1808

3a 'vmilyen tulajdonságával jellemzett) ember, személy' – 1815

4. 'vmilyen tevékenységet irányító, összehangoló ember, csoport' – 1907

5. (/irod) 'koponya' – 1779; *agyá velleje*

Ez a struktúra a szótári hagyomány és a Nagyszótár saját szerkesztési elvei (Ittész 2002) szerint épül fel. A nagyszótári szócikkek megírása során figyelembe kell vennünk egyrészt a korábbi szótárak (CzF., ÉrtSz., TESz., ÉKsz.¹, SzólKm., SzT., ÚMTsz., IdSzKsz.¹, IdSzKsz.², ÉKsz.²) megoldásait, másrészt a jelentésekről a korpuszanyag alapján kirajzolódó képet. A jelentések szétválasztásának és rendezésének módszerét nem lehet pontos szabályokba foglalni, ám a szubjektív döntések mögött is állnak bizonyos általános elvek. Az alapvető grammatikai szempontok figyelembe vétele mellett (pl. szófaj, tárgyasság, vonzatosság stb.) el szoktuk választani a konkrét jelentést az átviteltől, a különböző stílus- vagy szaknyelvi minősítéseket a köznyelviéktől, a részt és az egészt jelentő adatokat, a tárgyat és annak anyagát jelentőket stb. Bár a szótárban bizonyos fókig lehetőség van a jelentések hierarchiájának szemléltetésére, a kész szócikkek (terjedelmi és egyéb okokból) mégis erősen leegyszerűsítik a valódi, sokkal árnyaltabb képet.

Ha azonban nem szótári szócikkekben gondolkodunk, a korpusz segítségével lehetőségünk van a jelentések más módszerű, behatóbb vizsgálatára is. A kognitív szemantika, azon belül is a Lakoff (1987)-féle tapasztalati realizmus szerint a világról való tudásunk ún. kognitív modellekbe rendeződik elménkben, amely a világ dolgait idealizálva, vagyis csak a főbb jellemzőket kiemelve, sémákban képezi le. Ezek az idealizált modellek a képi sémáknak mint csomópontoknak kapcsolataiból és hálózatából épülnek fel, és a megismerés minden területére kiterjednek, de legszorosabban az emberi testből kiinduló érzékeléssel, tapasztalatokkal függnek össze. Ilyenformán az emberi testtel kapcsolatos alapfogalmak, mint pl. a testrészek nevei a kognitív szemantikai vizsgálatok alapvető anyagát képezhetik.

Milyen konkrét és (lehetséges) metaforikus jelentésekben, képi sémákban bukkan fel az *agy* a korpusz anyagában? Az szó konkrét jelentése maga a testrész (ezen belül ma az agyvelő, régen a koponya is), metaforikus jelentései pedig a gondolkodás szerve mint A) valamiféle tartály (belső „tér”, „tároló”, „lakhely”, „csatátér”); B) ami gondolatokat állít elő („teremtéssel”, „szüléssel”, „gépként”, „termőföldként” vagy „kifözve”); C) ami rögzíti az információt („véshető”, „írható-festhető” vagy „ragadós” felületként, „szivacsként”, „fotóként”, „hangfelvétélként”); D) ami megmutatja az információt („tükörként”, „filmként”, „színpadon”); végül szintén metaforikus jelentés (ám szótározott!) maga a gondolkodó személy.

Vizsgáljuk meg közelebbről ezeket a jelentéstípusokat a korpuszbeli első előfordulások dátumának és néhány szemléletes példának a segítségével!

I) Testrész

A) Kemény, mégis sérülékeny létfontosságú testrész, ami a koponyánkban van (centrum/periféria séma) – Nsz.: 1. jelentés (1772–)

Ide tartozik maga az *agy* szó első jelentésében, valamint a szócsalád tekintélyes részét kitevő anatómiai, orvostudományi (szak)kifejezések: *agyburok*, *agyér-elmesezés*, *agyfélteke*, *agyguta*, *agyhártya*, *agykéreg*, *agylágyulás*, *agyrázkódás*, *agysebészet*, *agytekervény*, *agyvértolulás*, *agyvelő* stb.

B) Koponya (és annak tartalma együttesen) (rész/egész séma) – Nsz.: 5. jelentés (1779–):

„Az *agy* csontjaira vigyázni kell” (1845 Warga J.)

„*Agyok* velejében” (1801 Bessenyei Gy.)

„golyót bocsátván *agyába*” (1858 Xántus J.)

„Tar *agyát* őszebe vegyült kevés hajszálak lengték körül” (1884 Hazánk)

(Az alapszónak ez a régi jelentése felfedezhető néhány összetételben, származékban is: *agyabugyál, agyal, agylékelés, agyba-fejbe, agyba-főbe (ver)*).

II.) Szerv, amivel gondolkodunk („funkció-”? „eszközséma”?) – Nsz.: 1., 2., 2a. és részben a 3. jelentés, kül. az értelmezett szókapcsolatok (1775–)

A) (Tárolásra vagy vmilyen eseményre alkalmas) különböző (doboz-, szoba-, ház-, város-, ország-) méretű tartály vagy tér (tartály séma) (1792–)

– (belső) tér, amiben a gondolatok vannak (vagy nincsenek); (valahogyan) mozognak, ill. sötét hely, amit a gondolatok világítanak be (1798–):

„Mit nem **forogat** az *agyában*” (1798 Kisfaludy S.)

„**üres** agy és romlott szív” (1833 Kunoss E.)

„Neked valami **jár** *agyadban*” (1841 Teleki L.)

„*agyamban* **virradat** leve” (1853 Karacs T.)

„többféle gondolat **röpiülé át** *agyát*” (1866 e. Gaal J.)

„*agyam* **sikátoraiban** dühöng A csöcselék” (1909 Kemény S.)

– (titkos) tároló- vagy rejtkehely, ahol felhalmozzuk és elraktározzuk az ismereteket (1833–):

„a’ fölserdült ember *agyában* [...] **rendetlenül összehalmozott** csorba esmereteket jó rendbe hozni” (1833 Kunoss E.)

„a bölcs **túltömött** *agya*” (1840–82 Szemere M.)

„*agyam* **tárházában**” (1869 Toldy I.)

„a térképet *agyvelejében* **hordja**” (1887 Tóvölgyi T.)

„Egy merész gondolat **bujdosik** *agyamban*” (1899 Jánosi G.)

„Az *agyában* [...] mesék vannak **elrejtve**” (1907 Csáth G.)

„az *agyban* **fölhalmozott** emlékek” (1939 Weöres S.)

„*agya* valamelyik **zugában**” (1945 Schöpflin A.)

„az *agy* valami **raktár**, s a gondolatoknak **piciny ólaktól** kell elősettenkedniük” (1947 Németh L.)

– lakhely/fészek (1792-):

„**Ki költöztek** *agy-velődből* a’ játzi gondolatok” (1792 Pálóczi Horváth Á.)

„az éles Vas lemerül, hol az életerő **lakik**, *agyvelejébe*” (1825 Vörösmarty M.)

„ösmereteink **fészkének** az *agyat* határozni meg” (1835 Vajda P.)

„nem tudád *agyadbul* **számkivetni**” (1843 Kunoss E.)

„*agyában* nyugtalan szellemek **tanyáztak**” (1927 Babits M.)

„a felelősségtudat [...] **kibérelte** az *agyvelőmet*” (1927 Kassák L.)

„a kis vers teljes hülyeségében ott **fészkel** valahol *agyam* mélyén” (1961 e. Darvas Sz.)

– csatatér (gondolatok küzdelmének színtere), ahol az érvek, eszmék v. különböző érzelmek viaskodnak egymással (1831–):

„Lassan lépede, gondolatok **küzdődve** *agyában*” (1831 Vörösmarty M.)

„Egyszerre két fellázadt gondolat **Küzdött** *agyamban*” (1840 Vörösmarty M.)

„*Agyában* a hitesezmék **harcza kél**” (1843 Vachott S.)

„van az *agyvelőnek* egy rekesze, amelyben ez a kettőség [ti. a jó és a rossz] **vívja harcát**” (1957 Benedek I.)

B) Ami gondolatokat állít elő (vagy ami tartalmazza a gondolatokat előállító dolgot) (1789-)

– (előző kategóriához kapcsolódva:) helyszín, ahol (maguktól) teremnek a gondolatok (1801–):

„*Agyok velejében teremtik* Istenek” (1801 Bessenyei Gy.)

„*Agyam lángszavakat teremt*” (1892 Komjáthy J.)

„a gondolat az *agyban termelődik*” (1944 Halasy-Nagy J.)

– valami, ami szüli a gondolatokat (1790–)

agyszülemény (1790–)

„a’ legcsudásabb teremtések **születhetnek** az ember *agyában*” (1835 Vajda P.)

„a legborzasztóbb eszme, mi *agyamban*, lelkemben **megszülethetik**, ez: »házasodjál meg«” (1846 Obernyik K.)

„*agyában* a bosszú terve **megfogamzék**” (1852 Bérczy K.)

„Több terveket **szült** és semmisített *agyam*” (1853 Karacs T.)

„ment maradt [...] azoktól a szörnyektől, amelyeket az olvasás **nemz egy termékeny agyvelőben**” (1959 Benedek M.)

„majd megfulladtam [...] [a] **terméketlen agyak százai közt**” (1990 Kukorelly E.)

– munkás(ember) (1789–); (éles vagy tompa) vágószerszám (1900 k.–), (forgó, esetleg fogaskerekeket tartalmazó vagy rugóra járó) gép, szerkezet (1877–), aki/ami dolgozik (– az agy, ami kapcsol, amiben leesik a tantusz a telefonra utal, a 20. század második felétől pedig egyértelműen a számítógéppel való azonosítás kerül előtérbe):

agymunka (1872–), *agyműködés* (1886–)

„nem **henyél** az agy” (1789 Rác S.)

„**munkát adunk** az agynak” (1885 Wohl J.)

„nem tudta agyát **robotoltatni**” (1928 Németh L.)

„mintha valami baleset következtében az agya egy időre **munkaképtelenné** vált volna” (1969 Abody B.)

„e **tompa** agyvelőt Felejtett dolgok izgaták” (1839 e. Kossuth L. ford.)

„**Éles** agyával, hamarosan megértette” (1952 Máray S.)

„**vág** az agyam” (1996 Szabó M.)

„Agyam, mint **tompa zsilett**, csak kaparja a kiserkedő inkonzisztenciákat” (1974 Petri Gy.)

„Az a **gépezet**, melyet agynak neveznek” (1877 Vértesi A.)

„kikoptatták az agya **kerekét**” (1928 Németh L.)

„**kikapcsoltam** az agyamat” (1929 Molnár F.)

„a **gép** az agyban zörgött tovább, kattogva-zúgva” (1935 Kosztolányi D.)

„Az agyam úgy **zakatolt**, mint egy felborult játékautó motorja” (1940 Vaszary G.)

„nehezen **forgott** az agya” (1954 Makai I. ford.)

„Agyam **motollaként** kezdett dolgozni” (1956 k. Bernáth A.)

- „nem **kapcsolt** az agyam” (1979 Bencsik S.)
 „zseniális **szerkezet** Sing agya” (1980 Sebeők J.)
 „szemléljük úgy [...] agyunkat, mint fantasztikus teljesítményekre képes **komputert**” (1981 Popper P.)
 „Egy **rugóra jár** az agyunk” (1988 Lengyel P.)
 „**Beprogramozták** az agyába, mit halljon ki a költeményből” (1996 Szabó M.)

– termőföld (1903–):

- „*Agyunk* csak egy darabkája annak a kifogyhatatlan termékenységű **talajnak**, melyen a világ élete fejlődik” (1903 Prohászka O.)
 „a képzelődések és a gondolatok [...] úgy **bénítotték** hajnalig az *agyamat*, hogy **füvesebb** volt az, mind odakünn az udvar” (1924 Tamási Á.)
 „a jelszavak, amelyeket a párt [...] próbált a tömegek *agytekervényeibe beültetni*” (1978 Fehérvári I.)

– konyha, ill. edény a tűzön (1831–):

- „esztelenül **forralt** koholási *agyának*” (1831 Pázmándi Horvát E.)
 „valami gondolat **főtt** *agyában*” (1871 Miszák K.)
 „Valami tervet **főzött ki** *agyában*” (1872 Jókai M.)
 „[szavai] forrongó *agyának üstjéből* robbannak ki” (1925 Kosztolányi D.)

C) Ami rögzíti az információt (1877–)

– vésethető anyag (kő?) (– amiben a bevésődött információ véglegesen és kitörölhetetlenül megmarad) (1877–):

- „[a gondolatok] mély **barázdát hasítva**, áthúzódtak az ifju *agyán*” (1877 Vértesi A.)
 „Jött a tetik-tatik divat, [...] **belevésődött** a szívekbe, az *agyvelőkbe*” (1911 Ujság)
 „[azok a sorok] kitörölhetetlenül **belevésődtek** *agytekervényeimbe*” (1961 e. Darvas Sz.)
 „**véssük** az *agyunkba* és szívünkbe, amit Illyés Gyula írt a Dólt Vitorlában” (1975 Kelemen S.)
 „ahány mondatszerkezet **bevésődött** az *agyába*” (1979 Kolozsvári G. E.)
 „magyartanár és tankönyv egyformán *agyunkba véste*” (1996 Szabó M.)

– írható/festhető felület (1931–):

- „A jelenet olyan tisztán **rajzolódott újra** *agyában*” (1931 Sárközi Gy.)
 „csak a holnapok reménytelenségét, kilátástalanságát **festették** beteg gondolataim *agyam* sűrűre alapjára” (1938 Baktay E.)
 „Ezt a leckét aranybetűvel **írjuk fel** *agytekervényeinkre*” (1949 Déry T.)
 „nem csupán a fantáziában **lerajzolt** képeket nevezem képzeteknek; sőt azokat nem is nevezem képzeteknek, amennyiben a testi fantáziában, vagyis az *agy* valamely részébe vannak **lerajzolva**” (1956 Szemere S.)
 „*agyunkra tetoválódik*” (1961 Kalász M.)

– ragadós felület (automatikus, ösztönös tanulás, megjegyzés) (1927–):

- „A derék filozopter *agyacska*jának **légypapírjára tapadva** tehetetlenül vergődnek és zizegnek a [...] tanítások és verssorok” (1927 Hatvany L.)
 „csak a legutolsó mondat **ragad meg** az *agyadban*” (1970 Csuka Z.)
 „így **ragadt meg** az *agyamban*” (1983 Balla L.)

– szívacs, ill. valami, ami (be)issza az információt (– könnyen és gyorsan tanuló ember agya) (1907–):

„korgó gyomrok és **szomjas agyak**” (1907 Juhász Gy.)

„[a rémképek] **agyának** falába **ivódtak**” (1931 e. Sárközi Gy.)

„[a látványt] külön **itta be** a szeme s külön az *agya*” (1954 Vidor M.)

„a szívacsot olykor ajánlatos jó alaposan **kiöblíteni**. Az *agyakat* úgyszintén” (1970 B. Nagy L.)

– fotó(labor) (– fiatal és viszonylag ritka kép) (1947–):

„a képet, amelyet szaruhártyánk **lefényképezett**, *agyunk savában előhívjuk*, a világosság felé tartjuk s élményeink végtelen polcán a helyére tesszük” (1947 Illyés Gy.)

– magnó (1983–):

„*Agyában* szédítő gyorsasággal pereg a láthatatlan **magnó**” (1983 Polgár A.)

D) ami megmutatja a rögzített/tárolt információt (1914-)

– (sík vagy „görbe”) tükör (1914–):

„görbe **tükör** volt az *agyveleje*, mindent **torzképek** látott és mutatott” (1914 Oláh G.)

„Az emberi *agyvelőben* a természet **visszatükröződik**” (1953 Fogarasi B.)

– film/színház (1937–):

„a szinte erőszakos gonddal előhívott, előkényszerített emlékképsorban [...] pergetem [...] az *agy* girusai és ganglionjai közé temetett **filmtekercset**” (1937 Karinthy Frigyes)

„*Agyam* [...] **vetítette** az anatómiát s mutatta a roncsolni készülő golyó útját önmaga felé” (1941 Wass A.)

„*agyan* a legváltozatosabb, legszínesebb képek rohantak át, **a film pergésének** sebességével” (1947 Karinthy Ferenc)

„*agyából* régi képeket pörget ki egy **filmszalag**” (1961 Kónya L.)

„az olvasó [...] saját *agyának színpadán* rendezővé és előadóművészé válik” (1972 Marx Gy.)

III) Gondolkodó (esetleg vezető) személy vagy személyek csoportja (rész-egész séma: az agy mint az ember része, ill. az ember mint az embercsoport része) – Nsz.: 3., 3a., 4. jelentés (1815–):

agytröszt, agyelszívás

„ki gondja minden *agynak* tetszeni” (1815 Berzsényi D.)

„[Elly] büszke és öntudatos *agy* volt” (1901 Molnár F.)

„A [...] küzdő hadnak ő az *agya*” (1907 Gárdonyi G.)

„[Maga] ennek a nagy bankpalotának úgyszólván az *agyveleje*” (1929 Molnár F.)

„ön egy kiváló *agyvelő*” (1932 Szathmáry S.)

„Az író a közösség nyitott szeme, az emberiség *agyveleje*” (1943 Juhász G.)

A modell a hozzárendelt példaanyag révén néhány jelentéstörténeti tanulsággal is szolgál. Az első előfordulások dátuma alapján megállapítható, hogy – ahogyan azt sejteni lehetett – a szó konkrét jelentései a korpuszunk legkorábbi szövegeiben is előfordulnak, a metaforikus jelentések, ill. használati módok közül a koponyát és a személyt jelölő kifejezések szintén igen koraiak, ugyanúgy a tartály-séma és a gondolatokat előállító agy különböző változatai is (az első adat mindenütt 1833 előtti), ehhez képest azonban mind az információörögzítő, mind az információfelidéző agy képe később alakult ki, a legkorábbi adat 1877-ből való. Általánosságban elmondható, hogy egy kép minél inkább kapcsolódik valamilyen technikai találmányhoz (film, magnó, számítógép), annál későbbi keletkezésű, és annál kevésbé gyakori.

A modellt a nagyszótári struktúrával egybevetve megállapítható, hogy az utóbbi kevésbé differenciált, és csak azokat a jelentéseket tartalmazza, amelyekben az átvitel vagy metaforizáció korán végbe ment (ahogyan az a szótárírói hagyományban is szokásos).

Természetesen a fenti részletes modell nem lehet mintája a szótárírásnak, ez nem is a célja, csupán egy másfajta jelentéstani szemléletet próbál ábrázolni. Hasonló módszerű vizsgálattal és ugyanezzel a korpuszanyaggal másfajta tipizálás vagy csoportosítás is elképzelhető, itt csak egy lehetséges példát mutattam a jelentés kognitív szemantikai, metaforaalapú vizsgálatára.

HIVATKOZÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862: *A magyar nyelv szótára I*, Pest, Emich Gusztáv.
- ÉKsz.¹ = Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959: *A magyar nyelv értelmező szótára I*, Budapest, Akadémiai.
- IdSzKsz.¹ = Bakos Ferenc szerk. 1994: *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Budapest: Akadémiai.
- IdSzKsz.² = Bakos Ferenc főszerk. 2002: *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Ittész Nóra 2001: *agy*, szócikk, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Ittész Nóra 2002: Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata, in Csengery Kinga – Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 11–98.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind*, Chicago, The University of Chicago Press.
- SzóIKm. = O. Nagy Gábor 1985: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.

- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1975: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I*, Budapest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979: *Új magyar tájszótár I*, Budapest: Akadémiai.